

WALTER SMRČKA

POZNÁNÍ JAKO SOUČÁST DIALEKTIKY REVOLUČNÍCH PŘEMĚN

Skutečnost, že Leninovo dílo *Materialismus a empiriokriticismus* je teoretickým základem činnosti všech komunistů a na prvním místě KSSS, která dala svou prací a bojem světu příklad revolučního přetváření skutečnosti ve prospěch blahobytu dokazuje, že jde o ideové bohatství vpravdě ve všech směrech ojedinělé a geniální. Je to dílo filozoficky a ideologicky nevyčerpatelné, zasahující svým proniknutím k podstatě vývoje sám základ a zdroj veškeré tvůrčí činnosti člověka a společnosti naší doby. Sedmdesát let, která od vydání tohoto díla uplynula, nejen že nevzdálila ideje v něm obsažené od skutečnosti, nýbrž znamenala niternější, hlubší a stále se rozvíjející vztah mezi jeho myšlenkami a činy pracujícího lidu tohoto století. Důsledné uplatňování idejí jako teoretického základu revoluční praxe spoluvytvořilo ideové podmínky pro vítězství VRSR jako největšího historického činu všech dob, tvořilo a tvoří součást světového názoru budovatelů socialismu a bojovníků o pokrok a socialismus v nejrozličnějších zemích světa. Naše úsilí proniknout ke zdrojům síly leninských myšlenek, osvojit si je v stále širších a všestrannějších souvislostech nemá zajisté svůj základ v tom, připomenout si pouze světodějně úspěchy revolučního boje proletariátu a komunistické strany, nýbrž učinit z idejí Lenina díla a výsledků na jejich základě dosažených jednotnou a pevnou ideologickou oporu našich vlastních současných postupů, ať již vědeckých či politických, individuálních nebo společenských.

Leninovo dílo je prochnuto idejí, že objektivní pravda je vnitřní a nutnou složkou činnosti subjektu na cestě ke skutečně svobodné společnosti. Socialistický vědec a věda v naší společnosti si ovšem neklade v zásadě otázku, zda se v praktické vědecké práci orientovat na objektivní skutečnost a předpokládat její existenci a zda odhalovat podstatu jejího vývoje a věřit v možnost změny dané skutečnosti, neboť tuto otázku si přírodní věda již svou existencí zodpovídá živelně materialisticky, jak Vladimír Iljič Lenin v daném díle ukazuje. Otázka je zajisté mnohem hlubší a složitější. V každé době tvoří materiální a ideální, společenské bytí a společenské vědomí, zcela jistou, mnohonásobně strukturovanou jednotu a to na základě konkrétního stavu společenského bytí. Forma i obsah této jednoty se

stává s vývojem společnosti stále složitější a členitější tak, jak se konec konců rozvíjí poznání, výroba a lidská činnost. V. I. Lenin uplatnil tvůrčím způsobem Engelsovu filozoficky neobyčejně významnou myšlenku o tom, že existuje nutný vztah mezi filozofií a vědou, že se s každým základním převratným objevem ve vědě zcela zákonitě mění i forma filozofie — materialismu a v nových podmínkách dokázal, že tento vztah filozofie a vědy není vůbec vztahem dvou na sobě nezávislých forem vědomí, nýbrž vztahem dvou specifických forem odrazu téže společenské a přírodní materiální skutečnosti. V díle „Materialismus a empiriokriticismus“ byla teoreticky a na základě nových objevů speciálních věd vědecky zdůvodněna jedna z centrálních idejí a otázek člověka, a to myšlenka, v jakém poměru je vědomí k bytí a V. I. Lenin ji přirozeně zodpovídá na monisticko materialistické základně — tedy, že vědomí a bytí navzájem objektivně souvisejí, a že tato souvislost není jakoukoliv souvislostí, nýbrž vztahem nutným, zákonitým, na základě prvotnosti bytí. Žádná z forem vědomí není mimo tuto souvislost — ať jde o vědu, právní, politické názory, morálku, filozofii, náboženství. Jak zdůvodnil B. Engels netvoří apriorně dané principy svět, ale naopak, svět, skutečnost vyvolává principy, zásady, ideje. Tato základní odpověď platí nejen pro ideje a zásady, které jsme charakterizovali obsahově jako např. politické a vědecké, ale i pro myšlenky jakéhokoliv stupně obecnosti — od smyslových bezprostředních odrazů až po největší stupně teoretické abstrakce, počítky, představy, vjemy, soudy, teorie, to vše je tak či onak, přímo nebo nepřímo obsahově dáno objektivními podmínkami.

Genialita leninské analýzy tohoto problému je tímto způsobem v tom, že exaktně charakterizoval novým způsobem a za nových podmínek gno-seologické kořeny idealismu, prokázal, že idealismus odtrhává a vyčleňuje vědomí z celkové reálné souvislosti a že tato deformovaná sebereflexe vědomí má svůj základ v sociální skutečnosti, v třídních zájmech a že jim slouží. Jednoduše řečeno, věda i pověra mají svoje příčiny v objektivní skutečnosti, v materiálních vztazích. Názory Berkeleyho, Macha, Avenaria i jiných jsou svým základním obsahem transformací náboženství a objektivně slouží nespravedlivým, vykořisťovatelským poměrům. V. I. Lenin v této situaci dokázal, že metafyzický postup prošel v dějinách nejrůznějšími formami, a že nejnovější pokusy empiriokritiků nejsou ničím kvalitativně novým, ale jsou jen dalším pokusem zneužívat nejnovějších poznatků vědy — zejména fyziky, ale i dalších, jako biologie, psychologie aj. a tak zpochybňovat nezvratné vědecké zjištění, že se člověk může dobrat objektivní pravdy a využít tohoto poznání k smysluplnému a revolučnímu měnění skutečnosti. V. I. Lenin tím současně zdůvodnil, že všechny formy, hladiny a vrstvy vědomí se na tomto procesu podílejí svým objektivně determinovaným způsobem a že jejich harmonická dialektická ucelenost i proměnnost jsou nezbytnými a nutnými podmínkami každé takové hluboké změny. Dialektickomaterialistický přístup, uplatňovaný tak mistrně V. I. Leninem, umožnil s vědeckou precizností a věcností objasnit příčiny jednoty vědomí i jeho proměnnosti. Dokázal, že snahy a cíle člověka mají zcela nutně lidské zdroje, že jakákoliv aktivita je tak či onak přímo či zprostředkovaně částí sledovaného obecného cíle lidí, jímž je uzpůsobovat okolí i vlastní vnitřní svět tak, jak to odpovídá lidským zá-

jmům a potřebám. Nejen obhájil, ale rozvinul a prokázal nezvratnost marxistického poznatku, že podstatou lidské aktivity je produkce materiálních podmínek vlastní další existence, že snažení, vynaložení sil, jednání, myšlení, hodnocení, jsou momenty tohoto jednotného tvořivého procesu. Jak jsem již uvedl, přírodovědec je již živelně zastáncem ideje, že jeho poznatky obráží objektivní svět a že slouží člověku k objektivní a pozitivní změně tohoto světa — je živelným materialistou. Tento živelný základ materialistického vidění a přístup k světu skrývá i velké nebezpečí — podcenění gnoseologických problémů vzniku a vývoje jednotlivých forem vědomí. Porozumění, jak spolu souvisí ekonomická základna, výrobní síly, politické, právní vědomí, morálka, umění, věda, a jak se podílejí na lidském životě, nemůže být výsledkem živelného nazírání na skutečnost, problémy vzájemných vztahů těchto jevů a forem vědomí nejsou adekvátně, objektivně a smysluplně vyjadřitelné žádnou z jednotlivých vědních disciplín — matematikou, fyzikou, biologií, psychologií, etikou, nejsou ani intuitivně postižitelné. Že však uvedené formy vědomí společnosti slouží, že procházejí změnami, že s nimi člověk nakládá, a že jde o jevy tohoto světa, o způsoby, formy vztahů tohoto materiálního objektivního světa, prokazuje historickospolečenská praxe člověka — dějiny lidstva jako jeho činnost. Podobné, živelně materialistickému hledisku je i hledisko tzv. každodenního praktického vědomí člověka, tzv. zdravého lidského rozumu, jak je Engels nazývá. V běžném životě, při zajišťování primárních potřeb, nevznikají problémy reálné existence světa, ale jak speciálně vědecké, tak běžné každodenní vědomí postihuje pouze jednu stránku lidské tvořivosti, je jen dílčím výrazem snahy a naplňuje lidské dílo a lidské potřeby jen částečně. Dalo by se říci, že zajišťuje nebo přispívá pouze k prosté reprodukci podmínek života. Jde také převážně o kvantitativní aspekt tvorby, produkce, a v něm je jen neúplně vyjádřen smysl lidského života. Proto také Berkeley uznává existenci věcí běžného života, věcí spotřeby, tak jak tuto existenci uznávají i ostatní subjektivní idealisté. Jak z Leninovy citace Berkeleyho vyplývá, hrozí však pomyšlení, že by principy lidského jednání měly souvislost vnitřně s procesem běžného reálného zajišťování života. Základem pro pochopení této reálné souvislosti se stává vědecký pojem hmoty, a proto se Berkeleymu jeví nepochybně oprávněně tento pojem jako nebezpečný pro existenci pojmu Boha a proto útok proti materialismu pod pláštěm subjektivně idealistické filozofické spekulace. Proto činí také ze stupňů poznání nezávislé celky, atomizuje subjektivitu a hledá v této atomizaci cestu k idealistické racionalizaci iracionálního. Žádný vědecký poznatek nebo konstrukce, ať matematická, fyzikální, biologická, kybernetická, ani jiná, nemůže jen svými prostředky vyjádřit dialektiku lidské tvořivosti v jednotě kvantitativních a kvalitativních momentů a všechny pokusy, které v tomto směru byly podniknuty, neprokázaly skutečnou plodnost z hlediska historického pokroku, i když mohly částečně a kvantitativně, jak tomu bylo v případě předmarxistického materialismu, připravit podmínky pro takovou změnu. Tak tomu bylo i v případě modelu světa, budovaném na newtonovských objevech, tak je tomu i v případě nepřiměřeného výkladu současných teorií — kybernetiky, systémového přístupu, teorie informace, je-li veškerý pohyb a jeho příčiny redukován a vtěsnán do jednoho dílčího systému a když je z něho mecha-

nicky odvozován pohyb celého světa, jeho cíle a smysl. V. I. Lenin dokázal, že zastánci empirismu a pozitivisté všech ražení se v otázce, kde je prvotní příčina změn lidského života, stali jen novodobými obhájci staré subjektivně idealistické koncepce, když ztotožňovali společenské vědomí se společenským bytím, redukovali bytí na počítky a vynakládali všemožné úsilí zdůvodnit, že počítky jsou elementy, jimiž je primárně vyvolán pohyb lidských idejí, jejichž hodnota je pak poměřována principy platnými od věků. Tak se subjektivizuje jak zdroj, tak i cíl poznávacích procesů a společenská podstata se redukuje na individuální počítke, v zájmu ukázat omezenost individuálního, tj. podle nich subjektivního a nutnost apriorních božských principů, které reprezentují skutečnou objektivitu. To, že někteří z původních propagátorů marxismu propadli nihilisticky v důsledku porážky ruské revoluce z let 1905–7 bezprostřední těžké společenské situaci, povýšili cestou spekulativní redukce částečné, dočasné na obecné a nedokázali individuální prožitky pochopit a vyhodnotit v historických souvislostech, dokazovalo ztrátu revolučního, tvořivého, optimistického vědomí a vedlo k mysticismu. Ačkoliv se to zdá formálně logicky vzato jako nemožné, byla a jsou základem takových subjektivně idealistických, reakčních koncepcí, jak vidíme, obvykle různé odnože pozitivismu či empirismu, jak se ukazuje v případě empiriokriticizmu, neboť tak získávají zdání vědeckosti, pravdivosti. V té souvislosti je nutné uvést další významnou Leninovu myšlenku o jednotě dialektiky a teorie poznání, která úzce a vnitřně souvisí s marxistickým materialistickým monismem. Dialektika je i teorií poznání marxismu. Dialektika je nejobecnější strategií získávání skutečnosti, protože je objektivním postižením nejobecnějších zákonitostí vývoje vědomí, které je odrazem bytí, je tedy výkladem, vysvětlením nejpodstatnějších problémů vývoje. Tím je předmět marxistické teorie poznání pojat v protikladu k nemarxistickým teoriím i v souvislostech sociálních, ekonomických a ideologických a nejen úzce gnoseologických, jak jej vykládají idealistické filozofické soustavy zcela v souladu s třídním zájmem vykořisťovatelů. Lenin zde prokázal, že veškeré lidské vědomí je naplňováno koneckonců zdroji objektivní skutečnosti, a že záleží na tom, jaká je skutečnost, materiální bytí, ve kterém člověk objektivně žije, neboť to je prvotně determinující bázi vědomí a žádná transcendentální báze objektivně neexistuje. Lenino rozvinutí kategorie hmoty na základě nejnovějších vědeckých objevů je proto neobyčejně závažným činem i v tomto směru, neboť dává vědeckou odpověď na otázku, co v samé podstatě pod pojmem skutečnosti chápat a co již takovou skutečností rozhodně není. Proto se na pojem hmoty vrhali v dějinách filozofie i v současnosti všichni ti, jimž šlo a jde o zatemnění problému, co lze považovat za objektivní realitu, co je objektivním zdrojem a základem pohybu a jakou strukturu tato skutečnost a její pohyb vykazuje.

Hlavním způsobem při zatemňování skutečných sociálních příčin obsahu i forem poznání a pojmu hmoty byl a je, jak jsem již naznačil, metafyzický redukcionismus. V „Materialismu a empiriokriticizmu“ analyzuje V. I. Lenin subjektivně idealistický princip ekonomie myšlení, používaný empiriokritiky k deformaci gnoseologie v tom směru, že je z tohoto řešení problematiky vyloučena objektivní realita jako základ poznání, prý v záj-

mu myslet ekonomicky, neboť pojem hmoty, jako základ poznání, prý činí společenský, vývojový a vědomý proces přespříliš složitý, náročný, obtížně postižitelný. Nebylo a není to ovšem teoretická náročnost, která subjektivnímu idealismu a jeho propagátorům vadí, nýbrž to, že v analýze věcných vztahů objektivního společenského procesu jako praktického procesu reprodukce skutečnosti je klíč k vědecké jistotě o pravdivosti materialismu a jeho úloze při pokrokové změně skutečnosti. Zároveň činí vědeckomaterialistický výklad pojem objektivního ducha, se kterým operují idealisté, zbytečným, jak světonázorově, tak zejména metodologicky, neboť jeho operativní metodologická funkce mají, a to nemohou ani sami odmítnout, nulovou hodnotu.

Zvláštní úsilí vyvíjí idealistická nevědecká filozofie ve směru té formy redukce, která se kryje označením tzv. odideologování racionálního vědeckého myšlení. Příkládá si etiketu jakési čisté racionality čisté vědy, která hledá svůj smysl ve formulaci výroků, ovšem přísně vydělených z jakýchkoliv relevantních, sociálních, podle nich čistě subjektivních souvislostí, neboť se na nich podílí psychika a výroky o ní, jak tvrdí např. Carnap, jsou vědecky beze smyslu. Zastánci těchto koncepcí absolutizují různé současné a pro dílčí oblasti nepochybně významné druhy formalizace poznání — matematizaci, symbolizaci apod. činí však tyto formy primárními druhy pro třídění jakékoliv skutečnosti, absolutizují je a nadřazují je skutečnosti, vyhláší tyto principy za něco, čemu se má podříditi reálný svět. Naše lidská objektivní skutečnost je tedy v tomto pojetí taková formalizovaná skutečnost jakoby obecné, závazné, smysluplné, vědecké, mohlo existovat a lidským přičiněním vznikat pouze jako formalizované a jakoby z těchto formálních principů konstruovaná skutečnost byla prvotní a reálná skutečnost neměla také svoji obsahově hodnotovou stránku. Tak je skutečnost přizpůsobována potřebě idealistické pozitivistické filozofie, potřebě odmítnout jakýkoliv vědecký hodnotový soud o společenských a objektivních procesech vůbec a tím i jakýkoli vědecký výrok postihující sám smysl lidského úsilí. Tak je popírána existence všeobecné objektivní nutnosti jako obecného druhu souvislosti s tím, že tato je vyhrazena pouze formalizovaným, kvantitativně znázornitelným systémům a vztahům. V. I. Lenin rozvinul ve střetu se subjektivním idealismem, s empiriokriticizmem, z důsledně dialektickomaterialistických pozic vědeckou teorii abstrakce a objasnil zákonitosti vzniku a přeměn všech typů racionality a také jejich genetickou a strukturální návaznost od stupňů a hladin méně obecných, až k těm nejobecnějším, tj. filozofickým. Ukázal, že subjektivní idealisté ztotožňují určitou formu materialismu s materialismem a dialektikou vůbec a předkládají svou interpretaci jistého typu iracionality, descartovskou a newtonovskou, s cílem podsunout tuto i dialektickému materialismu, marxismu a současnému revolučnímu pohledu na svět.

Lenin zdůvodnil na základě analýzy výsledky vědy fakt, že se cestou vědecké dialektickomaterialistické abstrakce poznání posunuje k podstatě, že ji vyjadřuje stále myšlenkově konkrétněji a exaktněji, a že tedy nelze racionalitě stavět žádné absolutní, nepřekročitelné hranice, tak jak ji nemá vývoj hmoty, že existuje kvantitativní a kvalitativní pohyb racionality. Ideologizovat vědomě a vědeckomaterialisticky poznání proto nikoli ja-

kousi subjektivizací poznání, neboť to je vždy co do své formy subjektivní, nýbrž spojit záměrně poznání s jeho posláním odrážet skutečnost stále hlouběji a konkrétně historicky a přispívat tak k maximálnímu využití sil, které v podobě možností v objektivní realitě existují. Ideologická funkce gnoseologie je dána a naplňována sepjetím teorie poznání se skutečností, s dialektikou jejího vývoje, se společností, se zájmy pokrokových společenských tříd, se zájmem dělnické třídy a s bojem o pokrok. Vědecká ideologizace speciálně vědeckého poznání je opakem toho, co tvrdí idealistická filozofie, je tedy faktickou a vědeckou objektivizací tohoto poznání a činí z poznání integrální a obsažnou složku obecného vývoje. Tímto způsobem souhrn hodnot, dané našim politickým, mravním, estetickým, filozofickým vědomím, přechází do exaktního poznání jako způsob jeho obsahové náplně a motivace, aktivizuje bytostné lidské síly. Skutečné poznání nemůže být, objektivně vzato, neideologické — tedy bez hodnot, kvalit, obecné zaměřenosti, může mít ovšem hodnoty pochybné, neurčité, protilidové, vychází-li ze zájmů individuálních a tyto nadřazuje zájmům společenským.

Leninem rozvinutá marxistická teorie poznání znamenala proto historicky nejhlubší sebereflexe poznání a vědomí. K tomu využil V. I. Lenin v plném rozsahu všeho pozitivního, nejnovější vědecké objevy a přetavil nezměrné kvantum poznání ve filozoficko-ideologický, gnoseologický nástroj k oddělení skutečně vědeckého od nevědeckého a pokrokového od zpátečnického. Tím dalo toto Leninovo dílo nový hluboký ideově teoretický podnět k revolucionizaci bytí lidí, základu stálých a smysluplných změn lidského života.

DIE ERKENNTNIS ALS BESTANDTEIL DER DIALEKTIK DER REVOLUTIONÄREN UMBILDUNGEN

Die gegenwärtige Entwicklung der Gesellschaft ist ihrem Wesen und der Tendenz nach revolutionär. Der Autor dieses Beitrags zeigt aus philosophischer Sicht her, wie ausschlaggebend auf diesen Prozess die revolutionäre Arbeiterbewegung und ihre geniale, führende Persönlichkeit, V. I. Lenin, auch mittels seines theoretischphilosophischen Werkes „Materialismus und Empirio-kritizismus“ einwirkt und ihn auch in dieser Richtung bestimmt. Der Kampf um eine prinzipielle theoretische Klarheit und Einheit ist auch ein Kampf um eine zielbewußte Arbeiterbewegung. Alle Versuche subjektivealistischer philosophischer Richtungen haben letzten Endes zum Ziel die Durchschlagskraft und unerschöpfliche Kraft der wissenschaftlichen Weltanschauung, deren theoretischen Kern der dialektische Materialismus ist, durch sophistische Erwägungen herabzumindern und so auch die Einheit der Arbeiterbewegung anzufechten.

Die ideologische Reinheit und Prinzipienfestigkeit ist aber Bestandteil und wichtige Vorbedingung jeglicher Kampffähigkeit und bildet so einen notwendigen Aspekt der Dialektik der revolutionären Entwicklung.